

Н. Б. МУШАК

*Наталія Богданівна Мушак, аспірант Київського
університету права НАН України*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

З моменту появи ідеї прав людини пропонувалися різні їх класифікації. Залежно від рівня наукової розробки цієї проблематики, обраного критерію, особливостей бачення прав людини, склалася історична послідовність розвитку класифікації прав людини – від простого поділу на довільно виокремлені компоненти до пропозицій складних систем взаємопов'язаних прав людини. Практичного значення класифікація основних прав набуває, зокрема, при розробці, творенні конституцій та інших законів будь-якої держави, оскільки здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтованості послідовності викладу таких прав у законодавстві, а також диференційованому визначенню юридичних засобів їх охорони та захисту.

Актуальність даного питання зумовлена тією обставиною, що ХХІ століття завдяки прогресивному розвитку біологічних та медичних знань започатковує нову групу прав людини, які отримали назву біологічних. Біологічні права чи по-іншому соматичні (від грец. *soma* – тіло) права стають дедалі частіше об'єктом вивчення юристів-міжнародників, які традиційно відносять їх поряд з політичними, соціально-економічними чи колективними до четвертої групи чи так званого «четвертого покоління» прав людини, що, в свою чергу, перебуває у процесі становлення. Дана проблема мало вивчена в науці і таким чином є актуальною, так як дає уявлення про нові права, які виникли як правова відповідь міжнародній спільноті, що розвивається.

Мета даної статті полягає в обґрунтуванні необхідності закріплення нових прав людини, які виникають з огляду на розвиток нових технологій, що в свою чергу, породжують нові проблеми та трансформують розуміння традиційних цінностей на права людини.

Проблематика класифікації прав людини неодноразово ставала предметом вивчення таких українських науковців, як В. Г. Буткевич, М. М. Антонович, П. М. Рабинович, В. В. Мицик, Ю. С. Шемшученко, Л. Г. Заблоцька, Л. Д. Тимченко, М. О. Баймуратов та інших.

Сьогодні, зважаючи на популярність ідеї трьох поколінь, а то й чотирьох, ми зупинимось саме на цій класифікації прав людини, яку більшість українських науковців, серед яких В. В. Мицик, О. В. адорожній, В. Г. Буткевич називають досить умовно виведеною і такою, яка не завжди відповідає практиці прийняття міжнародних угод у галузі прав людини¹. Ця теорія також підлягає гострій критиці і у представників західних країн. Наприклад, на думку юриста-міжнародника Л. Хенкіна, проведення ієрархії прав людини не повинне мати місце².

Погоджуючись із цим твердженням, ми вважаємо, що однозначно і категорично стверджувати, що права людини поділяються суто на три покоління, ми вважаємо невірним. Адже при цьому потрібно брати до уваги і ту обставину, що сама по собі концепція прав людини є динамічною, такою, яка постійно перебуває у стадії розвитку. Відповідно і зводити права людини до поділу їх на три групи чи три покоління є недоречним. До того ж підхід поділу на покоління прав, на наш погляд, може послабити саму ідею фундаментальних прав людини та ввести додаткову плутанину в уже усталену систему прав людини.

Відповідно до теорії походження прав людини їх поділяють на три групи чи так звані покоління. Так, перше покоління становлять громадянські та політичні права, друге покоління – соціально-економічні та культурні права, третє – колективні права або права «солідарності». Слід зазначити, що у вітчизняній правовій науці, а також у дослідженнях багатьох міжнародних фахівців досить поширеною є думка про те, що провідними, базовими правами людини, які потребують першочергового захисту, є саме громадянські та політичні права. Однак останнім часом такі погляди поступово переглядаються. На наш погляд, роль економічних, соціальних і культурних прав, які розглядаються як факультативні або навіть другорядні, невинувато зростає.

Громадянські та політичні права – права першого покоління – конституювалися й були сформульовані в процесі здійснення буржуазних революцій, а потім знайшли свою конкретизацію й легалізацію в соціальній і законодавчій практиці демократичних держав. До них, насамперед, належать: право на життя, право на свободу думки, совісті й релігії, право кожного громадянина на участь у веденні державних справ, право на рівність перед законом, право на життя, свободу й безпеку особистості, право на свободу від довільного арешту, затримки або вигнання, право на гласний і з дотриманням всіх вимог справедливості розгляд справи незалежним судом тощо.

Характеризуючи друге покоління прав людини, яке становлять соціально-економічні та культурні права, варто відмітити, що це покоління як окрема категорія з'являється лише на межі ХІХ–ХХ століть, відображаючи результати широкої соціальної боротьби, що точилася в капіталістичних суспільствах того часу. Головними «ідейними втілювачами» даного покоління прав стали соціалісти, разом з тим важливу роль відіграли і «нові ліберали» (Т. Х. Грін, Л. Т. Хобгауз, Дж. А. Хобсон тощо), які наполягали на необхідності перегля-

ду негативної концепції свободи. Вочевидь, новий лібералізм, оцінивши несприятливу ситуацію, пов'язану з різкою поляризацією буржуазного суспільства, висунув ідею його інноваційного відновлення. Його основною метою було пом'якшення протистояння багатих та бідних у суспільстві за допомогою здійснення соціальних реформ. Друге покоління прав людини утворюють швидше позитивні, ніж негативні права, що вимагають для їх реалізації участі держави. Вони фіксують певні умови існування, що покликані забезпечити самовідтворення людини з гідними її якостями буття³.

Цілком зрозуміло, що історична поява та визнання у якості прав соціально-економічних вимог індивіда на межі ХІХ–ХХ століть ніби роздвоїло усталену єдину картину прав людини, визначила «існування двох гілок прав» – класичних «юридичних прав», які сформувалися як спосіб відмежування та захисту індивіда від державної влади, та прав, які є засобом отримання індивідом допомоги від держави.

Іншої точки зору з приводу співвідношення теоретичного спору між вищезазначеними поколіннями прав людини дотримується М. І. Козюбра, який зазначає, що дискусія не є плідною. Вона повинна бути «перенесена із площини «права людини – наміри держави», «основні права», «основні права», «права людини вищого розряду – права людини нижчого розряду» в іншу, більш теоретично та практично важливу площину – особливостей соціально-економічних прав та механізмів їх реалізації по відношенні до інших прав – громадянських та політичних⁴.

Досягти бажаної універсальності і стати прийнятними для різних культур права людини могли лише за умови інтеграції до свого складу права народів і культур. Відтак з'являється категорія колективних прав, які і називають «третьім поколінням прав людини». Процес формування «третього покоління прав людини» почався після Другої світової війни в контексті краху системи колоніалізму і становлення по всьому світу нових незалежних держав. Після прийняття Міжнародного Білля про права людини теорія «третього покоління» пройшла стадію свого становлення. Правомірним буде відзначити, що природа прав третього покоління складає предмет гострих дискусій у юристів-міжнародників. З самого початку така позиція була запропонована ще К. Васеком, який до третього покоління відносив тільки колективні права, основані на солідарності, зокрема, право на розвиток, на мир, незалежність, самовизначення, територіальну цілісність, суверенітет, позбавлення від колоніальної залежності, право на гідне життя, на здорове навколишнє середовище, на спільне надбання людства, а також право на комунікацію⁵. Цю точку зору поділяють Р. А. Мюллерсон та В. В. Мицик, які вважають, що третє покоління прав людини можна назвати правами людини й правами народів, які охоплюють право на мир, на здорове навколишнє природне середовище, на соціальний і економічний розвиток⁶. Тобто ці права як належать кожній людині окремо, так і кожному народу й навіть, можна сказати, людству в цілому.

Згідно з точкою зору М. Антонович, на сьогоднішній час виділяють шість солідарних прав. Три з них відображають появу держав третього світу та боротьбу народів за незалежність, а також їх вимогу змінити розподіл влади, багатства та інших цінностей. Це такі права, як право на політичне, економічне, соціальне та культурне самовизначення; право на економічний та соціальний розвиток та право на користування спільною спадщиною людства. Інші три права третього покоління – право на мир, право на здоров'я та безпечне довкілля і право на гуманітарну допомогу передбачає безсилля національної держави у певних сферах. Всі шість зазначених прав належать до колективних прав, оскільки вимагають зусилля всіх соціальних сил. Водночас вони виражають і індивідуальні потреби людей⁷.

Утвердження самої теорії соматичних прав відбувалося паралельно з розвитком біоетики, головним завданням якої було пізнання людських цінностей, співставлення права та моралі, запровадження певних обмежень для розвитку соматичних прав. При цьому, під соматичними правами розумілася визнана суспільством та державою можливість визначеної поведінки, яка виражається у повноваженнях людини повністю розпоряджатися своїм тілом⁸. Тобто, важливим аспектом у цьому питанні є принципове визнання права.

У міжнародному праві російськими науковцями теоретична розробка соматичних прав людини зазвичай визначається як «захист прав людини у сфері біоетики», «права людини та розвиток біології і медицини» (А. Х. Абашидзе, А. М. Солнцев, А. І. Йориш, С. І. Глушкова)⁹. Незважаючи на те, що на сьогодні доволі складно систематизувати вичерпний перелік соматичних прав, ми наведемо ті права, навколо яких частіше за все розгортаються дискусії. Серед них: право на смерть; право людини відносно його органів; репродуктивні права людини (позитивного характеру – штучне запліднення та негативного характеру – аборт, стерилізація); право на зміну статі; право на клонування як всього організму, так і окремих його органів; право на трансплантацію органів; використання евтаназії тощо.

Міжнародно-правове регулювання окремих аспектів концепції соматичних прав людини відбувається на міжнародному (в рамках ООН) та європейському регіональному (в рамках Ради Європи та Європейського Союзу) рівнях. США та багато інших країн виступають за повну заборону клонування людини, в той час як переважна більшість країн Європи виступають за часткову заборону, пропонуючи дозволити клонування в терапевтичних цілях.

У цілому поява нового покоління прав людини – соматичних прав – є об'єктивним фактом. Відповідно і потреба в подальшому теоретичному дослідженні даного покоління прав вимагає розробки не лише наукового, а й спільного нормативного рішення, а також подальшого усвідомлення, які конкретно категорії прав людини формують це нове покоління прав. Беручи до уваги ту обставину, що четверте покоління прав людини ґрунтується на незалежному й альтернативному виборі форми правомірної поведінки та пов'язане з визначенням автономії особи, більшість держав у рамках власного законодавства надали дозвіл на укладен-

ня одностатевих шлюбів, клонування людини, евтаназії, різноманітних маніпуляцій з ембріонами. Однак захоплення до подальшого розвитку соматичних прав може в майбутньому стати загрозою для існування людського роду загалом. На сьогодні як на міжнародно-правовому, так і на регіональному рівні, зокрема на європейському – в рамках Ради Європи та Європейського Союзу – існують нормативно-правові обмеження соматичних прав людини.

У рамках Ради Європи питання регулювання соматичних прав людини здійснюється шляхом прийняття Рекомендацій Комітетом Міністрів Ради Європи та Парламентської Асамблеї Ради Європи, шляхом прийняття міжнародних конвенцій, а також шляхом прийняття рішень Європейським судом з прав людини. У рамках Євросоюзу згідно з ст. 3 Хартії основних прав людини ЄС¹⁰ також встановлюється заборона використання тіла людини та його частин у якості наживи, заборона репродуктивного клонування людини. А це означає, що дорога залишається відкритою для розвитку клонування в терапевтичних цілях. По-суті, держави Європейського континенту є більш гнучкими у власному підході до біологічних прав, виражаючи їх переважно у контексті права на особисту недоторканність.

Поряд із біологічними правами людини дедалі частіше в доктрині міжнародного права виділяють екологічні права. Серед юристів-міжнародників немає спільної позиції відносно їхньої правової природи, походження, переліку та місця у системі міжнародно-визнаних прав людини. Однак вже саме виділення екологічних прав стає не лише інструментом задоволення індивідуальних екологічних інтересів самої людини, а й служить інструментом збереження та відновлення стану навколишнього середовища у якості публічного блага.

У контексті захисту екологічних прав варто навести думку віце-президента Міжнародного Суду ООН К. Г. Веерамантрі у справі «Габчиково-Надьмарош»¹¹, де було зазначено, що захист навколишнього середовища є важливою складовою сучасної доктрини прав людини. На його переконання, захист навколишнього середовища являє собою *sine qua non* для багатьох прав людини (право на життя, право на здоров'я тощо), а шкода навколишньому середовищу може призвести до порушення та зламу всіх прав людини. Тобто, це ще раз підтверджує той факт, що ставити одну групу прав, скажімо політичні права, над іншою – екологічними правами – є по меншій мірі безпідставним, оскільки людина, і всі її права (політичні, економічні, соціальні, колективні, біологічні, екологічні) слід розглядати тільки у тісному поєднанні одних прав з іншими, а відповідно в їхньому однозначному захисті.

На відміну від всіх інших прав, в універсальному міжнародному праві немає спеціальних норм, які б кодифікували екологічні права людини, а це, у свою чергу, суттєво ускладнює процес їхнього захисту. Міжнародною спільнотою досягнуто консенсусу стосовно тільки чотирьох видів основних прав: права на навколишнє середовище, на доступ до екологічної інформації, на участь суспільства у прийнятті рішень з питань, які стосуються навколишнього середовища, на доступ до правосуддя з питань, які стосуються навколишнього середовища.

Прийняття міжнародно-правових документів, які б кодифікували екологічні права людини, необхідне також із урахуванням тієї обставини, що на сьогодні поряд з даними правами досить часто виділяють додаткові екологічні права, серед яких право на здоров'я, право на доступ до питної води, право власності на природні ресурси. У якості нової сучасної тенденції виступають права корінних народів на гідне навколишнє середовище та пріоритетний доступ до природних ресурсів (згідно з Декларацією ООН про права корінних народів 2007 р.¹²).

Відповідно у вітчизняному науковому колі висувуються думки стосовно розробки та прийняття Міжнародного пакту з екологічних прав людини по аналогії з іншими Міжнародними пактами 1966 р. (маються на увазі Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.¹³ та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.¹⁴). Ми поділяємо даний погляд, оскільки вважаємо, що тільки із закріпленням будь-якої категорії прав (чи то соціальних чи політичних) у міжнародно-правовому полі, надалі в теорії міжнародного права будуть розвиватися не лише доктрина «четвертого покоління» (біологічних прав), а й доктрина чи теорія «п'яти поколінь» (наприклад екологічних прав) тощо. Певні спроби у рамках Європейського Союзу вже зроблено, оскільки з-поміж основних прав людини відповідно до Хартії основних прав ЄС тільки в одній статті із 54, а саме в ст. 37, зазначається, що політики ЄС повинні включити підвищений рівень захисту навколишнього середовища, забезпечивши покращення якості відповідно до принципів стійкого розвитку¹⁵. Таким чином, екологічні права стануть предметом не лише жвавих наукових дискусій серед юристів-міжнародників протягом наступних років, а й набудуть своєї актуальності щодо нормативно-правового закріплення у міжнародно-правовому полі.

Таким чином, видова класифікація прав людини, котра відображена у назвах, прийнятих 1966 р. Міжнародних пактів про соціальні, економічні і культурні права, а також про права громадянські та політичні, хоча й була на той час значним кроком уперед, зараз уже навряд чи видається взірцевою, з огляду на досягнення суспільної науки, і не завжди здатна задовольнити правореалізаційну та правозахисну практику. Науково-технічний прогрес, а разом з ним нові технології породжують нові проблеми та трансформують розуміння традиційних цінностей. У зв'язку з цим виникає безліч проблем правового, морального та концептуального характеру. Через колосальну потужність наукової технології наука та техніка стають одночасно як великою надією для людського прогресу, так і однією з великих загроз, які вимагають нових підходів до етичної оцінки та правового регулювання їх результатів. А відповідно певні досягнення в галузі забезпечення прав людини неминуче призводять до розширення і подальшого вдосконалення системи прав людини.

- ¹ Буткевич В. Г. Класифікація прав людини // Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. та ін. Міжнародне право. Основні галузі. – К.: Либідь, 2004. – С. 206–208.
- ² Henkin L. International Law: Politics and Values. – Dordrecht, London, Boston: Martinus Nijhoff, 1995, pp. 193–198.
- ³ Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право. – Х.: Одиссей, 2008. – С. 164.
- ⁴ Козюбра Н. Природа социально-экономических прав и практика Конституционного Суда Украины // Тезисы ко 2-му Междунар. форуму «Конституционный статус социально-экономических прав». – Рига, 1999.
- ⁵ Vasak K. Les problemes specifiques de la mise en oeuvre des droits economiques et sociaux de l'homme / In: Louvain. Universite catholique de Centre d'etudes europeennes. Vers une protection efficace des droits economiques et sociaux. Deuxieme colloque de Departament des droits de l'homme. – P. 11–34. Louvian, Vander, 1973.
- ⁶ Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 35.
- ⁷ Антонович М. Міжнародне публічне право. – К.: Вид. дім «КМ Академія»; Алеута, 2003. – С. 138.
- ⁸ Абашидзе А. А., Солнцев А. М. Новое поколение прав человека: соматические права / Абашидзе А. А., Солнцев А. М. // Московский журнал международного права. – 2009. – № 1. – С. 70.
- ⁹ Абашидзе А. Х., Солнцев А. М. Нюрнбергский кодекс и дальнейшее международно-правовое регулирование вопросов биоэтики // Российский ежегодник международного права. 2006. – СПб., 2007. – С. 122–133; Глушкова С. И. Права человека в России: Учебное пособие. – М., 2005. – С. 363–391; Йорыш А. И. Правовые и этические проблемы клонирования человека // Государство и право. – 1998. – № 11. – С. 12.
- ¹⁰ Charter of Fundamental Rights of The European Union (2000/C364/01). – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
- ¹¹ Дело «Габчиково – Надьмарош» (Венгрия против Словакии), I. С. J., Judgment 25 сентября 1997 г. (Отдельное мнение судьи Веерамантри). – Режим доступу: http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=767&Itemid=113
- ¹² Декларация ООН про права корінних народів 2007 р. – Режим доступу: <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/185603>
- ¹³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043
- ¹⁴ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_042
- ¹⁵ Charter of Fundamental Rights of The European Union (2000/C364/01). – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf

Резюме

У статті розглядаються проблемні питання класифікації прав людини з огляду на досягнення науки у сфері прав людини у XXI столітті. Автором наводяться такі права, як біологічні та екологічні, які вимагають захисту вже у найближчому майбутньому. Надається аналіз міжнародно-правовому регулюванню окремих аспектів концепцій біологічних та екологічних прав людини на регіональному рівні, зокрема в рамках Ради Європи та Європейського Союзу.

Ключові слова: концепція біологічних прав, концепція екологічних прав, захист прав людини в рамках Ради Європи та Європейського Союзу.

Резюме

В статье рассматриваются проблемные вопросы классификации прав человека в ответ на достижения науки в сфере прав человека в XXI столетии. Автором приводятся такие права, как биологические и экологические, которые нуждаются в защите уже в ближайшем будущем. Дается анализ международно-правовому регулированию отдельных аспектов концепций биологических и экологических прав человека на региональном уровне в рамках Совета Европы и Европейского Союза.

Ключевые слова: концепция биологических прав, концепция экологических прав, защита прав человека в рамках Совета Европы и Европейского Союза.

Summary

The article analyses the difficult issues of human rights classification taking into consideration the achievements of science in the sphere of human rights in XXI century. The Author pays significant attention to either biological or ecological rights requiring their protection in the nearest future. The Author examines international legal regulation of certain aspects of biological and ecological rights at regional level within the Council of Europe and the European Union.

Key words: concept of biological rights, concept of ecological rights, protection of human rights within the Council of Europe and the European Union.

Отримано 12.04.2011